Měnové poměry v Československu za 2. světové války a bezprostředně po jejím skončení[#]

*Jitka Koderová**

Oslavy 70. výročí ukončení 2. světové války vedou k zamyšlení nad osudem československé měny v jejím průběhu a bezprostředně po jejím ukončení. Inflační tlaky vyvolané vysáváním československého hospodářství ze strany fašistického Německa vedly v poválečném období ke snahám o jejich postupné eliminování a o obnovení pevné pozice československé měny v mezinárodních vztazích. Jejich základem se stala měnová reforma, k jejímuž spuštění došlo před 70 lety, 1. listopadu 1945. Předložený příspěvek si klade za cíl připomenout nejvýznamnější momenty ve vývoji měnových poměrů na našem území za 2. světové války a bezprostředně po jejím ukončení, zde v komparaci s obdobím po 1. světové válce.

Příspěvek je rozdělen do tří částí. První z nich stručně připomíná měnovou a finanční situaci Československa před vypuknutím 2. světové války. Druhá část pojednává o faktickém rozvrácení československých měnových poměrů, které bylo nastartováno rozpadem republiky na základě Mnichovské dohody a tzv. arbitrážních jednání ve Vídni v roce 1938 a bylo následně završeno začleněním zbytku země do mocenského vlivu nacistického Německa. V návaznosti na to se třetí část zaměřuje na snahy o poválečné ozdravení měnových poměrů, které bylo chápáno jako nezbytný základ pro odstranění válečných škod a sanaci hospodářství. Je zde také provedeno stručné zhodnocení účinnosti přijatých reformních opatření a je zmíněn vstup země do Mezinárodního měnového fondu. Závěr shrnuje hlavní myšlenky jednotlivých částí.

Měnová a finanční situace Československa před začleněním země do mocenského vlivu nacistického Německa

Po více než deseti letech nikoliv bezbolestného, ve druhé polovině 20. let však velice úspěšného vytváření samostatné československé měny došlo 7. listopadu 1929 na základě opatření Stálého výboru Národního shromáždění

[#] Článek je zpracován jako jeden z výstupů výzkumného projektu Fakulty financí a účetnictví VŠE, který je realizován v rámci Institucionální podpory VŠE IP 100040.

^{*} Doc. Ing. Jitka Koderová, CSc. – docentka; Katedra měnové teorie a politiky, Fakulta financí a účetnictví, Vysoká škola ekonomická v Praze, nám. W. Churchilla 4, 130 67 Praha 3; <jitka.koderova@vse.cz>.

(č. 166/1929 Sbírky zákonů a nařízení) ke spojení československé koruny se zlatem, přičemž byla její hodnota stanovena na 44,58 miligramu zlata. Nešlo sice o přímou směnitelnost za zlato, která ostatně nebyla nikdy zavedena, ale o standard zlaté devizy, tedy o závazek Národní banky Československé směňovat československé bankovky za zahraniční měny, které byly v té době za zlato přímo směnitelné.

Rezervy Národní banky, která byla povinna provádět zlaté a devizové intervence pro udržení stanoveného kurzu, tak byly tvořeny nejen zlatem, ale i za zlato směnitelnými měnami. V prvním pololetí roku 1930 dosahovalo zlaté a devizové krytí československé měny 44%, což bylo výrazně více než v ostatních evropských zemích (Vencovský, 2003, s. 61). Ke spojení koruny se zlatem však došlo ve velmi nevhodnou dobu – s odstupem pouhých dvou týdnů od krachu na newyorské burze, který je spojován se čtvrtkem 24. října 1929.

Následující světová hospodářská krize, v jejímž průběhu došlo k nečekaně hlubokému poklesu výroby, který ve světovém měřítku pokračoval až do roku 1932, dosáhla v Československu svého dna až v roce 1933 a doznívala až do začátku roku 1936. Průmyslová výroba klesla do roku 1933 o 40 % a ještě v roce 1937 nedosáhla úrovně z roku 1929 (Průcha aj., 2004, s. 271). Značnou měrou se o to zasloužil pokles exportu, na němž se vedle klesající poptávky a značného podílu produktů lehkého průmyslu zaměřených na spotřebu, podílela také snaha Národní banky o udržování stanovené zlaté parity v situaci, kdy na světovém trhu docházelo k růstu ceny zlata a některé země v souvislosti s tím devalvovaly své měny.

Pokles exportu, který byl navíc provázen zhoršováním splácení půjček poskytnutých do zahraničí, vedl ke zhoršování platební bilance a s ním spojenému poklesu devizových rezerv. K tomu navíc přispěla devalvace britské libry (1931), která odhalila jedno ze slabých míst standardu zlaté devizy a vedla ke snaze Národní banky o zvýšení podílu rezerv ve zlatě. V podmínkách, kdy navíc bylo velmi obtížné získat úvěr v zahraničí, musela Národní banka přistoupit v roce 1931 k obnovení vázaného devizového hospodářství. Ani povinnost nabídnout Národní bance k odkupu příchozí platby v zahraničních měnách, ani povoleními limitovaný dovoz či zákaz přijímání plateb ze zahraničí v domácí měně však nedokázaly kompenzovat úbytek devizových rezerv. V souvislosti s tím byla přijímána další opatření k uhájení směnitelnosti. K nejvýznamnějším z nich patřilo prohlášení deseti a dvaceti korunových bankovek za státovky, na něž se krytí nevztahovalo, k čemuž došlo v roce 1932. Stříbrné mince v těchto nominálních hodnotách byly následně stahovány z oběhu.

V rozporu s tím byla v roce 1933 československá koruna zapojena do tzv. zlatého bloku, jehož členy byly vedle vedoucí Francie také Švýcarsko, Nizozemsko a Belgie, dále pak Itálie, Polsko a Rumunsko. Tyto země spojovala snaha odolávat deflačním tlakům a zachovat původně stanovené zlaté parity.

Neblahé důsledky světové hospodářské krize spolu se snahami vedení Národní banky o uchování zlatého a devizového krytí koruny vyústily v letech 1929 – 1934 do poklesu cenové hladiny. Export, který klesal nepřetržitě od roku 1929, se do roku 1933 snížil (měřeno v běžných cenách) o 71 % (Průcha aj., 2004, s. 351). S tím související pokles hospodářské aktivity spojený s růstem nezaměstnanosti se setkával se silicím odporem, takže vláda v únoru 1934 rozhodla proti odporu vedení Národní banky a demisi guvernéra Jiřího Pospíšila o snížení zlatého obsahu československé koruny o 16 %, tedy ze 44,58 na 37,15 miligramu ryzího zlata.

Československá koruna devalvovala jako první z měn zlatého bloku, nicméně v následujících dvou letech došlo k řadě devalvací ostatních měn, k nimž se 9. října 1936 připojila druhou devalvací – opět o 16 %, tedy na 31,21 miligramu zlata – i československá koruna. Obě devalvace přispěly k oživení exportu. Umožnily také překonat propad obchodní bilance do záporného salda, k němuž došlo poprvé od roku 1920 v letech 1932 a 1933, a zmírnit některá devizová omezení. Ještě v roce 1937 však byl vývoz o 42 % nižší než v roce 1929 (Průcha aj., 2004, s. 351).

Odhadovaný národní důchod klesl z 90 mld. Kč v roce 1929 na 66,7 mld. v roce 1937 (SÚS, 1938, s. 373), index průmyslové výroby byl v srpnu 1937 na 95,2 % úrovně z roku 1929 (Orbis, 1938). K tomu došlo i přes nebývale zvýšenou aktivitu státu vyvíjenou na základě zmocňovacího zákona č. 95/1933 Sb., který uděloval vládě mimořádné pravomoci nejen v oblastech jejího tradičního působení, ale i mimo ně. Vedle opatření na omezování dovozu a na podporu vývozu sem patřila především podpora veřejných investic, poskytování různých typů dotací, jakož i sociálních podpor, zejména v nezaměstnanosti, chudinských dávek apod.

To mělo za následek změnu v hospodaření státu. Zatímco státní rozpočet za období 1926 – 1930 skončil souhrnným přebytkem ve výši 2,5 mld. Kč, který bylo možné použít ke splácení státního dluhu, v letech 1930 – 1935 se státní závěrečné účty propadly opět do deficitů. Další ránu zasadila státnímu hospodaření hrozba německé agrese, která vedla nejen ke snahám o zlepšení technického vybavení československé armády, ale také k budování pohraničního opevnění a k dalším opatřením na podporu obrany země. Státní dluh se tak, i přes přebytkové hospodaření vlády ve 2. polovině 20. let, vyšplhal z 32,7 mld. Kč v roce 1929, což představovalo 48 % čistého národního důchodu, na 51,7 mld. Kč, tj. 83 % čistého národního důchodu, na konci roku 1938 (Vencovský – Půlpán aj., 2005, s. 70).

Přitom bylo k úhradě zvýšených výdajů využito i uvolnění v oblasti emise peněz, které umožnila přeměna padesátikorunových bankovek na „drobné peníze papírové“ (zákon č. 101/1938 Sb.), prohlášení stokorunových bankovek za státovky (opatření Stálého výboru č. 179/1938 Sb.) a zvýšení množství drobných peněz v oběhu zpočátku na 200 % a následně pak na 375 % původně

zákonem předpokládaného množství. Přispěly i dary do Fondu na obranu státu, které dosáhly téměř 560 mil. Kč v hotovosti a 630 tisíc v cenných papírech (MF, 1946, s. 62). Díky tomu byla struktura dluhu relativně příznivá, a to jak po stránce poměru mezi vnitřním (84,4 %) a zahraničním (15,6 %) zadlužením, tak i pokud jde o poměr krátkodobých a dlouhodobých závazků (Vencovský – Půlpán aj., 2005, s. 75).

Narušení měnových poměrů na našem území za 2. světové války

Veškeré snahy o posílení obranyschopnosti země se však následně ukázaly jako zbytečné. Dohoda podepsaná vrcholnými představiteli Německa, Velké Británie, Francie a Itálie 29. září 1938 v Mnichově, na jejímž základě byla postoupena velká část našeho pohraničního území Německu, znamenala počátek faktické likvidace Československa. Vyvolala politickou krizi, která vyústila na počátku října do abdikace prezidenta Edvarda Beneše a do jeho odchodu do emigrace. Následující den, 6. října 1938, došlo k vyhlášení autonomie Slovenska a 2. listopadu téhož roku bylo na základě tzv. arbitrážních jednání ve Vídni rozhodnuto o připojení velké části jižního Slovenska a Podkarpatské Rusi k Maďarsku a Těšínska k Polsku.

Znamenalo to ztrátu více než 5 mil. obyvatel (SÚS, 1939, s. 7), 39,7 % větších průmyslových závodů a 42,8 % v nich zaměstnaných dělníků (SÚS, 1939, s. 18). Předpokládaná ztráta vytvořeného národního důchodu byla odhadována na 35 %. S tím spojené výrazné narušení vztahů mezi řadou podniků, bylo dále prohloubeno přerušením dopravních cest, ať již silničních či železničních. Výrazně byla oslabena palivová a energetická základna pomnichovské republiky. Nutnosti dovážet ze zabraných území hnědé uhlí, využilo Německo ke zvýšení jeho ceny téměř o 40 % (MF, 1946, s. 77).

Došlo také k zavedení vlastních měn okupujících států na získaných územích. Po té, co byla s platností od 11. října 1938 na územích zabraných Německem zavedena říšská marka a od 31. 10. zde přestala být zákonným platidlem československá koruna, obrátila se Říšská banka na Národní banku (nyní již česko-slovenskou) s požadavkem na ekvivalent 1250 mil. Kč v bankovkách a 1502,7 mil. ve státovkách. Pokud jde o pohledávky ve státovkách, byly za 500 mil. odkoupeny kapitálové účasti českých bank v pohraničí, za 500 mil. byla vykoupena výzbroj československé armády a o zbývající částce mělo být rozhodnuto později. Za stažené bankovky byl požadován ekvivalent za 481 mil. ve zlatě a 769 mil. bylo zúčtováno v podobě úhrady za některé pohledávky a za majetek republiky v pohraničním pásmu. Z rezerv Národní banky pak bylo počátkem března 1939 převedeno na Říšskou banku 14 tun zlata (Vencovský – Jindra – Novotný – Půlpán – Dvořák aj., s. 320-321).

K dalšímu ataku na zlaté rezervy Národní banky došlo krátce po zřízení Protektorátu Čechy a Morava, kdy Německo využilo svého vlivu v Bance pro mezinárodní platby v Basileji k převedení 23,1 tuny zlata z rezerv Národní banky uložených u Bank of England na pobočku Říšské banky v Londýně. Příkaz, který byl datovaný 18. 3. 1939 a byl realizován o necelý týden později převodem 23,087 tun zlata, byl ve své době, a dodnes je, zarážející z hlediska jeho oprávněnosti. 12. června 1940 pak bylo na příkaz říšského protektora Neuratha převezeno z trezoru Národní banky do sídla Říšské banky v Berlíně dalších 6,37 t zlata. Na podzim téhož roku připadlo převedení 1,009 t zlata z devizových prostředků Škodovky a Zbrojovky. Kromě toho plynulo do Říšské banky zlato na krytí závazků vůči Říši. Jen za první rok okupace to bylo 12,768 t zlata. Celkové škody na zlatých rezervách Národní banky vyčíslila československá vláda v podobě restitučního požadavku na 45,488 t zlata (Vencovský, 2003, s. 97 a násl.).

Faktická likvidace původního československého měnového systému se však neomezila pouze na zrušení platnosti československé koruny v zabraných územích a na usurpování zlatých rezerv, ať již uložených v Národní bance či v obavách před německou agresí deponovaných v zahraničí. Na území Protektorátu sice byla vedle říšské marky ponechána jako zákonné platidlo také koruna (nyní ve zkratce K namísto Kč), avšak podle vládního nařízení č. 321/1940 z 28. 9. 1940 v nevýhodném kurzu 10 korun za jednu říšskou marku. S tím bylo spojeno zvýšení zlatého obsahu koruny na 35,8423 mg zlata, což z hlediska zahraničního obchodu znamenalo nepříznivou revaluaci vůči ostatním měnám. Nadhodnocení říšské marky vůči koruně činilo podle různých odhadů 35-60 % (MF, 1946, s. 72). Na základě odhadů podle parity kupní síly se odpovídající kurz pohyboval mezi 6 až 7 korunami za říšskou marku (Vencovský – Půlpán aj., 2003, s. 77).

Marky však byly z oběhu stahovány a převáděny do Říšské banky, kde byly připisovány na účet Národní banky, od 31. 3. 1939 přejmenované na Národní banku pro Čechy a Moravu. Mnohem větší položku představovaly platby za náš export do Říše, které se realizovaly v korunách a byly vedeny jako pohledávka Národní banky vůči Říšské bance. Analogicky byly platby v rámci našeho zahraničního obchodu s třetími zeměmi zúčtovávány od zrušení celní hranice s Říší k 1. říjnu 1940 na tzv. ústředním clearingu v Berlíně.

Na konci okupace činily pohledávky Národní banky vůči Říšské bance asi 105 mld. korun, což se promítlo do růstu oběživa zhruba o 96 mld. korun měřeno ke konci dubna 1945. Pro srovnání je možné uvést, že v roce 1939 vykazovala Národní banka 13,9 mld. korun v oběhu, což ale zahrnovalo i bankovky následně stažené z českého pohraničí v hodnotě 1,25 mld. korun, ze Slovenska v hodnotě 907 mil. korun a z území připojených k Polsku v objemu 45,4 mil. korun (MF, 1946, s. 73).

Zvláštní postavení měl tzv. matrikulární příspěvek, který měl sloužit na úhradu velmi vágně vymezených „všeobecných nákladů Říše“. Ty nebyly jednoznačně stanoveny a neměly jednotnou interpretaci. Byly mj. vysvětlovány jako příspěvek na ochranu našeho území spojený s tím, že se naši vojáci nemuseli účastnit války v řadách německé armády. Jeho výše za roky 1940 – 1945 dosáhla 53,5 mld. K (Vencovský – Půlpán aj., 2005, s. 78).

Vedle zvýhodněného kurzu vůči koruně se Německo těšilo ještě další výhodě, a to nižší cenové hladině v Protektorátu ve srovnání s Říší. Pro kontrolu tvorby cen a pro dohled nad cenami byl v Protektorátu zřízen Národní úřad cenový. Na základě nařízení předsedy protektorátní vlády č. 176/1939 Sb. bylo zakázáno bez jeho povolení zvyšovat ceny zboží a všech druhů služeb nad stav k 20. 6. 1939. Přestupky proti tomuto nařízení měly být trestány pokutou do 1 mil. korun, podle zprísňeného vládního nařízení č. 189/1940 Sb. pak pokutou do 3 mil. korun, nebo vězením do jednoho roku. I přesto se oproti březnu 1939, kde již byl zahrnutý růst velkoobchodních cen o 5-6 % vůči srpnu 1938, zvýšil v Protektorátu index velkoobchodních cen zhruba o 60 %, index dělnických životních nákladů vzrostl o 63 % a index stavebních nákladů o 63 % (MF, 1946, s. 73).

Na Slovensku byla po vyhlášení samostatného Slovenského státu vládním nařízením č. 44/1939 Slovenského zákoníku přeměněna bratislavská filiálka Národní banky česko-slovenské na Slovenskou národní banku a vládním nařízením č. 45/1939 Sl. z. byla jako výlučné zákonné platidlo zavedena koruna slovenská (Ks). Její kurz byl stanoven k protektorátní koruně v poměru 1:1, k říšské marce na 11,628 Ks za jednu marku. Neexistovala zde však povinnost přijímat při platebním styku říšské marky, takže emise peněz zde probíhala na jiném základě než v Protektorátu. Přesto i na Slovensku došlo k enormnímu nárůstu pohledávek Slovenské národní banky vůči Říšské bance, a to z 898 mil. Ks na konci roku 1939 na 7,221 mld. Ks na konci roku 1945 (MF, 1946, s. 94).

Analogicky jako v Protektorátu byl i na Slovensku zřízen cenový úřad (zákon č. 63/1940 Sl. z.) s podobným zaměřením, avšak s nižšími trestními sazbami, což je považováno za jeden z důvodů, proč ceny na černém trhu byly na Slovensku blíže úředním cenám než v Protektorátě. Index velkoobchodních cen zde od ledna 1939 do června 1944 vzrostl o 115 %, index stavebních nákladů o 101,5 % a index životních nákladů dělnické rodiny se do května 1944 zvýšil o 116 % (MF, 1946, s. 94-95).

Škody, které utrpělo Československo za 2. světové války, jsou jen obtížně vyčíslitelné. To platí v první řadě o ztrátách na životech, kde se údaje značně rozcházejí. Totéž platí i o strádání obyvatelstva, ať již ve formě psychických stresů či nedostatečné výživy a lékařské péče násobené ještě nedostatečným zásobováním léky. Pominout nelze ani uzavření českých vysokých škol, omezování výuky na středních a odborných školách a faktickou paralyzaci

domácího kulturního života. Nemalé škody byly způsobeny přesuny obyvatelstva na práci do Říše apod.

Do německých rukou padla veškerá výzbroj a majetek československé armády nacházející se na českém území. Pro výrobu zbraní docházelo k tavení soch a zvonů, do Říše byla odvezena řada uměleckých děl, archiválií apod. Značné škody byly způsobeny při bojích za osvobození země a také při náletech spojeneckých letadel, které začaly v roce 1943 a soustředily se na rafinerie, zbrojovky a další podniky důležité pro vedení války. Snad největší škody byly spojeny s militarizací ekonomiky a s deformací její odvětvové struktury. Strojové vybavení nebylo obnovováno, byly vyčerpány původní zásoby surovin a materiálů, došlo k devastaci půdy. Značnou měrou k tomu přispělo i drancování hospodářství prostřednictvím výše zmíněných kroků, jakými bylo uzurpování zlatých a devizových rezerv Národní banky, nastavení nevýhodného měnového kurzu, zúčtování plateb za náš export do Říše a do třetích zemí apod.

I přes obtíže s kvantifikací válečných škod, docházelo ke snahám o jejich vyčíslení. Ty narážely na několik omezení. V první řadě to byly problémy s měřením některých z výše uvedených škod (oběti na životech, strádání obyvatelstva apod.), dále pak to byla – v souvislosti se ztrátou kupní síly koruny během války – otázka, v jakých měnových jednotkách, v jakých korunách (z jakého období) tyto škody vyčíslovat, a posléze zde byl i problém území, za které byly škody vyčíslovány. Proto se některé údaje mohou poněkud lišit.

Průcha aj. uvádí, že v oficiální československé zprávě nazvané Německé zločiny vůči Československu, která byla předložena norimberskému tribunálu, byl rozsah válečných škod vyčíslen na 347,5 mld. korun. V souvislosti s tím však upozorňuje, že „existují nejasnosti, v jakých korunách je tato částka vyjádřena.“ Pro ilustraci odkazuje na publikaci Československo a norimberský proces (Zajíček, 1946), v níž se hovoří o vyčíslení v korunách z období před měnovou reformou z 1. listopadu 1945, zatímco Vavro Šrobár v parlamentním výkladu ke státnímu rozpočtu na rok 1946 tuto částku vztáhl k „předmnichovským korunám“ (Průcha, 2004, s. 576). Rozsah škod podle Průchy aj. odpovídal zhruba objemu československého národního důchodu vytvořeného za šestileté období 1932-1937 (Průcha, 2009, s. 109). F. Vencovský upozorňuje na znalecký posudek předložený v souvislosti s procesem s K. H. Frankem, podle něž činil odhad škod způsobených pouze českému hospodářství 429,7 mld., z čehož na škody v měnové oblasti připadlo 135,5 mld. korun, měřeno v cenách roku 1937, což podle něj představovalo dvojnásobek národního důchodu Československa roku 1937 (Vencovský, 2003, s. 101).

Snahy o odstranění válečných škod a o ozdravení hospodářství

Úvahy o odstranění škod způsobených válkou a o obnovení fungování československého hospodářství dostávaly nejkonkrétnější obrysy při jednáních politické reprezentace soustředěné kolem E. Beneše a mezinárodně uznávané exilové československé vlády sídlící v Londýně. Dalším – vzhledem k silicím postavení Sovětského svazu v protifašistické koalici – na významu postupně nabývajícím centrem bylo zahraniční vedení Komunistické strany Československa působící v Moskvě. Opomenout nelze, především pokud jde o Slovensko, ani účastníky domácího odboje, jejichž hlavní představitelé dali již v prosinci 1943 vzniknout ilegální Slovenské národní radě. Ta měla na postupně osvobozovaných územích fungovat jako zákonodárny orgán, její vedení se mělo postavit do čela země a jednotlivá pověření se měla přeměnit v ministerstva, což následně znemožňovalo exilové vládě v Londýně ovlivňovat vývoj na osvobozených částech Slovenska.

Všechny tyto skupiny se sice shodovaly na potřebě vytvoření vlády, která by byla uznána státy protifašistické koalice, a na neprodlené obnově válkou zničeného hospodářství, jejich konkrétní představy se však rozcházely. I přes odstředivé tendence v nemalé míře přetrvávající na Slovensku, byla na základě dohody představitelů exilové vlády, moskevského vedení Komunistické strany Československa a zástupců Slovenské národní rady dne 14. dubna 1945 jmenována prezidentem Benešem společná vláda Národní fronty Čechů a Slováků v čele s levicovým sociálním demokratem Zdeňkem Fierlingerem. V jejím programovém prohlášení, známém jako Košický vládní program, již byla zřejmá tendence k postupnému opouštění tržního hospodářství. Při jeho realizaci posiloval vliv Komunistické strany Československa, které se podařilo obsadit významné pozice jak ve vládě, tak i ve státním aparátu. Oproti jiným stranám měla výhodu jednak v tom, že měla své organizace jak v Česku, tak i na Slovensku, jednak těžila z rozšíření levicového zaměření obyvatelstva v poválečném období, které bylo patrné i v dalších zemích.

I když se v souvislosti s tím daly očekávat posuny v organizaci a řízení hospodářství směrem k sovětskému modelu, nebylo možné ignorovat rozvrácené peněžní poměry a potřebu měnové reformy. Úhrn oběživa se zvýšil z 14,251 mld. Kč v roce 1938 na 123,5 mld. K k 31. 10. 1945, úhrn vkladů narostl za stejné období z 61,6 mld. Kč na 208 mld. K (MF, 1946, s. 219). Úřední ceny – jak již bylo uvedeno – vykazovaly v českých zemích nárůst o 60 – 70 %, na Slovensku byla cenová hladina ještě o 30 – 50 % vyšší než v českých zemích (tamtéž, s. 223). Ministerstvo financí proto po dohodě s Národní bankou předložilo návrh na úpravu měnových poměrů, který se stal podkladem pro jednání komise odborníků a mocenskopolitických špiček té doby. Výsledkem byl dekret prezidenta republiky č. 91/1945 Sb. z 19. 10. 1945, kterým byla k 1. 11. 1945 zavedena na celém území státu jednotná měna koruna československá (Kčs).

Ke slovu se tak dostaly návrhy exilové vlády zaměřené na ozdravení hospodářství v peněžní a měnové oblasti, které byly důležitým předmětem jejího zájmu od roku 1941. Jedním z prvních kroků při jejich realizaci bylo zavádění nových bankovek vytištěných z iniciativy exilové vlády v zahraničí do oběhu, k němuž došlo po vydání výše zmíněného dekretu prezidenta republiky č. 91/1945 Sb. K němu se vázala vyhláška ministra financí z 20. října 1945 o nových platidlech československé měny (č. 92/1945 Sb.) a dekret prezidenta republiky z 23. října téhož roku (č. 95/1945 Sb.) o přihlášení vkladů a dalších peněžních pohledávek, životních pojistek a cenných papírů. Tím byla odstartována měnová reforma. V peněžní a měnové oblasti čekaly na československou vládu podobné úkoly, jako tomu bylo po vzniku samostatné Československé republiky. Proto i zvolený postup nezřídka připomínal kroky první československé vlády realizované pod vedením tehdejšího ministra financí Aloise Rašína.

I když po druhé světové válce nešlo v pravém slova smyslu o vytváření nové měny, ale o obnovení předválečného měnového systému s jedinou měnou, československou korunou, byla situace možná ještě o něco komplikovanější než v roce 1919. V roce 1945 totiž obíhaly na československém území vedle „protektorátních“ a slovenských korun ještě říšské marky, maďarské pengő, polské zloté a navíc ještě v Moskvě vytištěné korunové poukázky, kterými byly hrazeny platby příslušníků postupující sovětské a československé armády a československých úřadů na osvobozovaných územích. Rozhodnutí o emisi těchto poukázek, které vydal Československý měnový úřad zřízený dekretem prezidenta Beneše z 12. ledna 1944, je někdy považováno za první reformní opatření (srov. např. Vencovský, 1993, s. 398). Tyto poukázky byly následně uznané jako zákonné platidlo, a to na základě nařízení předsednictva Slovenské národní rady z 19. března 1945 na Slovensku a nařízení československé vlády z 19. května 1945 na ostatním území.

Od března 1945 do července téhož roku byla postupně rušena platnost cizích měn, které byly v omezených částkách převáděny na hotovostní peníze, zbytek pak na vázané vklady. Až do měnové reformy obíhaly, na českém území „protektorátní“ a na slovenském území slovenské koruny, přičemž platby probíhající mezi oběma částmi republiky byly realizovány podle zvláštního zúčtovacího režimu. Existovaly tak dvě měnové oblasti se dvěma centrálními bankami – Národní bankou (nyní opět československou) jako správkyní majetkové podstaty Národní banky pro Čechy a Moravu a Slovenskou národní bankou. Došlo k tomu i přesto, že se podařilo získat slovenskou politickou reprezentaci pro soužití ve společném státě, bylo však nezbytné nalézt kompromis i mezi odlišnými představami obou politických reprezentací o budoucím měnovém uspořádání. U slovenské reprezentace totiž stále existovala představa o společné instituci vytvářející jednotnou koncepci měnové politiky spojené s decentralizací její aplikace (Kunert, 2014). Ke spojení obou bank tak došlo až v průběhu dalších jednání, a to 19. října 1945 na základě již

zmíněného dekretu prezidenta republiky. Platební styk mezi oběma částmi státu však byl uvolněn již 25. 6. 1945, kdy byl také obnoven cestovní ruch s volným přidělem peněz v kurzu 1:1.

K vytvoření jednotné měnové soustavy tak došlo až v souvislosti s měnovou reformou. Nová československá koruna se směňovala v poměru 1:1 jak k protektorátní tak i ke slovenské koruně. Výměna měla napomoci splnění stěžejního úkolu měnové reformy, a to stažení inflačních peněz z oběhu. Technická realizace probíhala přes tzv. přednasty domácností a spočívala v uložení hotovosti všech subjektů na vkladní knížky a běžné účty, kde byly posléze zmrazeny a přeměněny na tzv. vázané vklady, které nebyly úročeny. Přihlašovací povinnosti podléhaly i životní pojistky a cenné papíry, které musely být uloženy do úschovy v bankách. Po té byla každé fyzické osobě přidělena částka 500 nových korun. Podniky mohly následně získat prostředky na mzdy a provozní náklady na základě tzv. uvolňovacího řízení. K uvolňování prostředků z vázaných vkladů mohlo docházet i ze sociálních důvodů. Všechny politické strany, veřejnoprávní instituce, jakož i zahraniční zastupitelské úřady a spojenecké armády mohly směňovat peníze bez omezení.

Přestože stěžejním opatřením měnové reformy nemělo být, na rozdíl od roku 1919, kolkování bankovek, ale výměna starých bankovek za nové, byly natištěny i kolky, které byly původně zamýšleny pro první období po osvobození. I když ke splnění tohoto původního záměru nedošlo, byly – bez dohody s českou stranou – kolky použity, a to na základě nařízení Slovenské národní rady z 3. 7. 1945 ke kolkování bankovek v nominálních hodnotách 100, 500 a 1 000 slovenských korun, aby se zabránilo jejich přílivu ze zahraničí, kam byly odvezeny politickou reprezentací Slovenského státu.

Prostředky zadržené na vázaných vkladech dosáhly k 15. 11. 1945 částky 263 miliard starých korun, přičemž zatím nebyl konkretizován postup pro jejich likvidaci. Částečně jí měl napomoci další krok měnové reformy, kterým byly dvě dávky: dávka z majetku a dávka z přírůstků majetku, které představovaly analogii obdobného opatření označovaného Rašínem jako „koruna reformní politiky“. K uplatnění dávek docházelo na základě zákona o majetkových dávkách č. 134/1946 Sb., který byl schválen napříč politickým spektrem. Záměrem dávek bylo postihnout především válečné zbohatlíky, a to prostřednictvím strmé daňové progresse. V případě enormního nárůstu majetku mohl berní úřad vyzvat daňového poplatníka, aby doložil jeho původ. Pokud se mu to nepodařilo, byl celý přírůstek majetku zdaněn stoprocentní sazbou.

V rámci realizace prvního kroku měnové reformy bylo 123,5 mld. starých korun nahrazeno v oběhu zhruba 19 mld. nových korun. K bankovkám, které nechala v zahraničí v předstihu vytisknout a následně dopravit do země exilová vláda, přibýly ještě 100 a 1000 korunové bankovky domácí provenience z tiskárny Národní banky s datem 16. 5. 1945. Spolu s prostředky na běžných účtech dosáhly nové peníze k 15. 11. 1945 částky 24,051 mld. Kčs. Do konce

roku 1945 se vázané vklady na vkladních knížkách snížily o 1, 219 mld. korun a na běžných účtech o 5,274 mld., tedy celkem o 6,493 mld. Objem nových peněz v oběhu se zvýšil o 7,165 mld., z toho volné vklady zaznamenaly nárůst o 785 mil. (SÚS, 1948, s. 32).

Dalším významným požadavkem na reformu bylo sjednocení celostátní cenové hladiny. K růstu cen docházelo již před zahájením reformy a následně pak ještě v jejím průběhu. V srpnu 1945 vzrostly např. ceny dobytka, mléka a vajec, o něco později ceny uhlí a železa. K 1. 12. téhož roku došlo k úpravě cen průmyslových výrobků a k 10. 12. cen potravin. V cenových indexech se tyto úpravy plně projeví až v lednu resp. únoru následujícího roku, jak ukazuje následující tabulka.

Tab. 1: Vývoj indexu velkoobchodních cen a indexu životních nákladů¹

	II / 1945	XI / 1945	XII / 1945	I / 1946	II / 1946
Index velko-obchodních cen	159,7	173,1	220,7	292,6	–
Index životních nákladů	162,6	176,0	208,2	306,7	309,9

Zdroj: MF (1946, s. 223).

Ve srovnání s rokem 1938 se ceny zvýšily v průměru na trojnásobek, ceny masa, mléka, tuků a vajec však vzrostly 4–4,5krát (MF 1946, s. 223). Růstu cen se přizpůsoboval růst mezd, platů a starobních důchodů, ke mzdám a platům byly připočítávány s počtem osob progresivně rostoucí příplatky na děti resp. jiné vyživované osoby. K uvolnění tvorby cen však nemohlo vzhledem k nedostatečné nabídce dojít ani po těchto úpravách.

Mimořádnou pozornost si vyžadovalo i nastavení měnového kurzu. Nezbytnost jeho stanovení se ukazovala jako palčivý problém již krátce po osvobození, ke konečnému řešení však došlo až v souvislosti s měnovou reformou. V literatuře se většinou setkáváme s konstatováním, že kurz nové československé koruny byl stanoven k 1. 11. 1945 na úrovni 50 nových československých korun za jeden americký dolar, a to na základě porovnání domácích vnitřních cen s cenami v USA, Velké Británii, Švýcarsku a Švédsku při zvážení jejich očekávaného vývoje tak, aby nedocházelo k nerovnováze platební bilance.

Celý proces však byl nesrovnatelně složitější, a to hned z několika důvodů. Československo stálo u zrodu Mezinárodního měnového fondu a Mezinárodní banky pro obnovu a rozvoj (Světové banky), a to díky účasti zástupců exilové

¹ Jde o životní náklady pětičlenné dělnické rodiny žijící v Praze (MF, 1946, s. 223).

vlády, kteří se podíleli na přípravě podkladových materiálů pro závěrečnou konferenci o založení těchto institucí v americkém Bretton Woods v červenci 1944. Bylo tudíž zcela logické, že se uvažovalo o vstupu země do obou institucí, který byl schválen Prozatímním národním shromážděním právě před 70 lety, a to 18. prosince 1945.

Podmínkou členství ve Fondu byl vstup do bretonwoodského měnového systému s americkým dolarem jako světovou rezervní měnou oficiálně směnitelnou za zlato. Kurz stanovený na úrovni 35 USD za jednu trojskou unci zlata se měl stát základem pro stanovení kurzu ostatních měn členských států k dolaru a odtud i k ostatním měnám. Vzhledem k ambicím Československa vstoupit do bretonwoodských měnových institucí a udržet zde své členství, bylo třeba nalézt rovnovážný měnový kurz, který by byl schopen dlouhodobě setrvat v úzkých oscilačních pásmech $\pm 1\%$. To bylo velmi složité jak vzhledem k chybějícím údajům o vývoji tržní hodnoty kurzu koruny, tak i vzhledem k nejistotě ohledně dalšího vývoje inflace a výsledků snah o obnovu válkou zničeného hospodářství.

Hledání dlouhodobě rovnovážné úrovně kurzu byla proto věnována značná pozornost. Byli vysíláni experti do Švýcarska, Francie, Jugoslávie a Belgie, studována odborná literatura k tomuto tématu a po dlouhých jednáních a následném ověřování (podrobně in Kunert, 2014), byl stanoven kurz 50 Kčs za jeden americký dolar. Tento kurz byl potvrzen Mezinárodním měnovým fondem 19. prosince 1946. Na jeho základě pak byl stanoven zlatý obsah československé koruny 17,773 mg zlata, který se stal základem pro výpočet kurzu k ostatním měnám.

I když je třeba ocenit celkovou koncepci měnové reformy a promyšlenost jednotlivých kroků, je nutné přiznat i některá její slabá místa. V první řadě to byla otázka vázaných vkladů, kde nebyla k dispozici propracovaná koncepce jejich postupné likvidace. Totéž platilo i pro zablokované životní pojistky a cenné papíry. Nejen v průběhu vlastní realizace reformních opatření, ale i v následujícím období se objevovaly praktiky, které silně oslabovaly jejich účinnost. Příležitosti ke zvyšování množství peněz v oběhu obsahovaly samy reformní předpisy. Jak již bylo uvedeno, mohly podniky získávat prostředky na mzdy a provozní náklady na základě tzv. uvolňovacího řízení. K uvolňování prostředků z vázaných vkladů mohlo docházet i ze sociálních důvodů, které byly v řadě případů falšovány. Také všechny politické strany, veřejnoprávní instituce, jakož i zahraniční zastupitelské úřady a spojenecké armády mohly směňovat peníze bez omezení.

Ve všech těchto případech se dostávaly do oběhu peněžní prostředky, které nebyly kryty růstem nabídky produkce. K tomu výrazně přispěl i chaos na trhu práce. Převaha poptávky po práci způsobená na jedné straně úbytkem obyvatelstva z 14,1 mil. v srpnu 1945 na 12,1 mil. na konci roku 1946 a růstem zaměstnanosti spojeným s nacionalizací průmyslových podniků a bank v roce

1945 na straně druhé představovaly spolu s nedostatečnou kontrolou růstu mezd další významný inflační faktor. Zatímco produktivita práce vzrostla v období od ledna 1947 do prosince 1948 o 18,75 %, zvýšil se objem vyplacených mezd od ledna 1947 do září 1948 o 55 % (Chalupecký, 2015).

Zatímco zpočátku mohly být z vázaných vkladů placeny pouze daně, dávky, poplatky a soukromoprávní dluhy z období před vyhlášením reformy, v červnu 1947 vydala vláda souhlas s možností uhradit z vázaných vkladů i přímé daně za poslední dva měsíce roku 1945 a za celý rok 1946. K narušení snah o sladění emise peněz s růstem agregátní nabídky tak, aby nebyly vytvářeny inflační tlaky, přispěl i deficit státního rozpočtu, který v roce 1946 dosáhl výše 14,7% celkových výdajů. V roce 1947 sice došlo k jeho poklesu na 10 % (Průcha, 2009, s. 241), nicméně je z výše uvedeného zřejmé, že údaje o tom, že centrální banka mohla svou emisní politikou ovlivnit pouhou desetinu množství peněz přicházejících do oběhu, mají své opodstatnění (Půlpánová – Půlpán, 1995, s. 652).

Ve snaze o zajištění racionálního nakládání s vázanými vklady a jejich postupné redukce byl na základě zákona č. 141/1947 Sb. z 2. 7. 1947 zřízen Likvidační fond měnový. Vázané vklady, které k 31. 7. 1947 dosáhly výše 223,2 mld. Kčs (z toho 92,6 % připadalo na české země), měly být uvolňovány na základě výnosů z dávek z majetku a z přírůstku majetku. Jejich přínos však byl z hlediska vytváření prostředků Fondu nepatrný, nicméně umožnil snížení vázaných vkladů. Dalším zdrojem financování Fondu byly propadlé a konfiskované vklady jakož i příjmy z prodeje konfiskovaného movitého a drobného nemovitého majetku (v tomto případě platby probíhaly přes Fond národní obnovy)².

I přesto, že Likvidační fond měnový do určité míry omezil výše zmíněné nekoncepční uvolňování vázaných vkladů, nepodařilo se přizpůsobit emisi oběživa nedostatečnému růstu nabídky potravin a spotřebního zboží. Nebyla to však pouze otázka peněžního sektoru, ale i zamýšlených změn ve struktuře hospodářství směřujících k podpoře těžkého průmyslu a problémy v oblasti zemědělské výroby.

Závěr

Spojení československé koruny se zlatem v předvečer světové hospodářské krize z přelomu 20. a 30. let a snaha o udržení stanoveného kurzu ke zlatu bez ohledu na růst ceny zlata a devalvace řady měn přispěly vedle nevhodné struktury zahraničního obchodu k tomu, že v Československu krize sice nastoupila s určitým zpožděním, měla však velice nepříznivý průběh. I když obě devalvace koruny v roce 1934 a 1936 přispěly částečně k posílení exportu, ještě

² Při vyhlášení měnové reformy v roce 1953, kdy byly vázané vklady anulovány, činil jejich objem zhruba 80 mld. Kčs.

v roce 1937 nedosáhl index průmyslové výroby úrovně z roku 1929. K oživení poněkud paradoxně přispěly také snahy o zlepšení technického vybavení československé armády, o vybudování pohraničního opevnění a o zavedení dalších opatření na podporu obrany země.

Všechny tyto snahy však vyzněly naprázdno. Na základě Mnichovské dohody a následně i tzv. arbitrážních jednání ve Vídni bylo Československu zabaveno zhruba 30 % území, téměř 33 % obyvatelstva, 40 % větších průmyslových podniků a třetina zemědělské půdy. Na zbývajícím slovenském území byl vyhlášen Slovenský stát, okleštěné části Čech a Moravy se dostaly pod správu Říše. Nastala faktická likvidace měnových poměrů spočívající nejen v likvidaci oficiálních zlatých rezerv, ale již uložených doma či v zahraničí, ale i v nevýhodném kurzu koruny vzhledem k říšské marce a v „odkupu“ marek z území Protektorátu za prostředky uložené na účtu Národní banky u Říšské banky v Berlíně. Na zvláštních účtech byly deponovány i pohledávky za náš export do Říše a do třetích zemí. Nadměrná emise peněz způsobila – i přes zřízení Národního úřadu cenového v Čechách a jeho analogie na Slovensku – růst cenové hladiny v Čechách o 60 až 70 %, přičemž na Slovensku byla cenová hladina ještě o 30 až 50 % vyšší než na českém území.

Po skončení války bylo tedy třeba řešit nejen opětovné vytvoření systému s jedinou měnou a jedinou centrální bankou, ale i odčerpání nadbytečné kupní síly a vyrovnaní odlišných cenových hladin. Základem se stala měnová reforma, která přinesla výraznou redukci oběživa v podobě výměny původních bankovek za nové v hodnotě 500 korun a uložení zbytku peněžních prostředků všech subjektů na vázané vklady. Ty mohly být uvolňovány podnikům pro potřeby výplaty mezd a krytí provozních nákladů, občanům ze sociálních důvodů a všem politickým stranám, veřejnoprávním institucím, jakož i zahraničním zastupitelským úřadům a spojeneckým armádám bez omezení. Nerovnováha na trhu práce a nedostatečná kontrola mezd vytvářela další koridor pro proudění peněz do ekonomiky. Tím byl silně omezen vliv centrální banky na emisi peněz. Na nemožnosti úplné liberalizace vázaného trhu a růstu úspor obyvatelstva se však významnou měrou podílely i změny struktury ekonomiky směrem k podpoře těžkého průmyslu na jedné straně a kolabující zemědělství na straně druhé.

Literatura:

- [1] Chalupecký, P. (2015): *Open and Repressed Inflation in Czechoslovakia in 1945-1953*. Praha, Vysoká škola ekonomická v Praze, Národohospodářská fakulta Working Paper 5FF903, 2015
- [2] Kunert, J. (2014): *Národní banka (Národní banka Československá) a utváření měnového kurzu v roce 1945*. In: *70 let Mezinárodního měnového*

fondy: středoevropské souvislosti a nové výzvy. Praha, Vysoká škola CEVRO Institut, 2014.

- [3] MF (1946): *Státní hospodaření za války a po revoluci. Výklad ministra financí Dr. Vavro Šrobára k státnímu rozpočtu na rok 1946 a průvodní zpráva ministerstva financí.* Praha, Ministerstvo financí, 1946.
- [4] Orbis (1938): *Statistická ročenka Republiky československé.* Praha, Orbis, 1938.
- [5] Průcha, V. aj. (2004): *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992. 1. díl období 1918-1945.* Brno, Doplněk, 2004.
- [6] Průcha, V. aj. (2009): *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992. 2. díl období 1945-1992.* Brno, Doplněk, 2009.
- [7] Půlpánová, S. – Půlpán, K. (1995): *K 50. výročí měnové reformy v roce 1945.* Finance a úvěr, 1995, roč. 45, č. 11, s. 645-653.
- [8] SÚS (1938): *Statistický zpravodaj.* Praha, Státní úřad statistický, 1938, roč. 1, č. 11-12.
- [9] SÚS (1939): *Statistický zpravodaj.* Praha, Státní úřad statistický, 1939, roč. 2, č. 1-2.
- [10] SÚS (1948): *Statistický zpravodaj.* Praha, Státní úřad statistický, 1948, roč. 11, č. 1.
- [11] Vencovský, F. (1993): *Naše měnové reformy a odluhy.* Finance a úvěr, 1993, roč. 43, č. 9, s. 394-402.
- [12] Vencovský, F. (2003): *Vzestupy a propady československé koruny.* Praha, Oeconomica, 2003.
- [13] Vencovský, F. – Jindra, Z. – Novotný, J. – Půlpán, K. – Dvořák, P. aj. (1999): *Dějiny bankovníctví v českých zemích.* Praha, Bankovní institut, 1999.
- [14] Vencovský, F. – Půlpán, K. aj. (2005): *Dějiny měnových teorií na českém území.* Praha, Oeconomica, 2005.
- [15] Zajíček, K. (ed.) (1946): *Československo a norimberský proces. Hlavní dokumenty norimberského procesu o zločinech nacistů proti Československu.* Praha, Ministerstvo informací, 1946.

Měnové poměry v Československu za 2. světové války a bezprostředně po jejím skončení

Jitka Koderová

ABSTRAKT

Článek připomíná 70. výročí ukončení 2. světové války. Je rozdělen do tří částí. První z nich popisuje hospodářskou situaci Československé republiky před propuknutím 2. světové války. Druhá část pojednává o destrukci československého měnového systému v důsledku rozdělení země v roce 1938 a nacistické okupace během války. Třetí část analyzuje monetární reformu z roku 1945 a její dopady. Připomíná také 70. výročí vstupu Československa do Mezinárodního měnového fondu a Mezinárodní banky pro obnovu a rozvoj.

Klíčová slova: Peníze; Měnová reforma; II. světová válka.

Monetary Conditions in Czechoslovakia during the World War II and Immediately after Its End

ABSTRACT

The article commemorates the 70th anniversary of the end of World War II. It is divided into three parts. The first part describes the economic situation of the Czechoslovak Republic before the outbreak of World War II. The second part deals with the destruction of the Czechoslovak monetary system due to the country's disintegration in 1938 and Nazi occupation during the War. The monetary reform of 1945 and its effects are analyzed in the third part. The 70th anniversary of the entry of Czechoslovakia into the International Monetary Fund and International Bank for Reconstruction and Development is also dealt with.

Key words: Money; Currency reform; World War II.

JEL classification: N44.